

XFTAP 19.41.11

Г. Өзбекова, Ғ. Майкотова*
Ә. Әлім, А. Жұматай, А. Жолдасбай

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан
*Байланыс үшін автор: maykotova.galyiya@gmail.com

Қазақ анықтамалық-энциклопедиялық басылымдарының ерекшеліктері

Аңдатпа. Қоғам өміріндегі бұрын-соңды болмаған саяси-әлеуметтік өзгерістер қоғамдық ғылымдардың сан-алуан проблемаларына жаңаша баға беріп, нақты деректер, тарихи материалдар негізінде жаңа тарихи таным тұрғысынан зерттеуді талап етуде. Бірақ, жаңаны жасау – өткенді жоққа шығару емес. Өткенімізді танып-біліп, тарихтан тағылым ала отырып, болашаққа қадам басу – бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі. Мақаланың мақсаты – қазақ анықтамалық-энциклопедиялық басылымдарының тарихи даму жолдары мен қалыптасуына зерттеу жүргізіп, оның ел тарихындағы, соның ішінде кітап тарихындағы орнын айқындау.

Зерттеу жұмысының ғылыми және практикалық құндылығына қазақ анықтамалықтарының даму жолдарын көрсете отырып, әр кезеңдегі қоғамдық-саяси өзгерістерге байланысты энциклопедиялық басылымдардың мазмұны сараланып, таным, тәрбие құралы ретіндегі маңызын жатқызуға болады.

Мақала тақырыбын зерттеу барысында тарихи филологиялық, статистикалық, типологиялық, теориялық талдау, сипаттау, салыстыру, баға беру, ғылыми тұрғыдан тұжырымдау әдістері қолданылды.

Ғылыми мақаланың басты нәтижесі – қазақ анықтамалық басылымдарының даму жолдарын көрсетіп, оны хронологиялық тұрғыдан кезеңдеу.

Мақаланың құндылығы – энциклопедия шығару ісінің журналистік қырын және энциклопедиялық мақалалардың өзіндік маңызы мен ерекшеліктерін анықтау т.б.

Мақала қазақ баспасөзінің және анықтамалық-энциклопедиялық әдебиет тарихын зерттеушілер мен журналистика факультетінің студенттеріне, т.б. оқырмандарға арналады.

Түйін сөздер: анықтамалық басылымдар, энциклопедия, қоғам, тәуелсіздік, тарих, түркі халықтары, әдебиет, мәдениет, ғылым, зерттеуші.

DOI: 10.32523/2616-7174-2021-137-4-85-94

Кіріспе

Қоғам өміріндегі бұрын соңды болмаған саяси-әлеуметтік өзгерістер қоғамдық ғылымдардың сан-алуан проблемаларына

жаңаша баға беріп, нақты деректер, тарихи материалдар негізінде жаңа тарихи таным тұрғысынан зерттеуді талап етуде. Бірақ, жаңаны жасау – өткенді жоққа шығару емес. Өткенімізді танып-біліп, тарихтан тағылым

ала отырып, болашаққа қадам басу – бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі. Қазақ халқының тарихы, мәдениеті ежелгі түркі дәуірінен басталатынын дәлелдеп жатқан тұста қазақ анықтамалық басылымдарының қайнар бастауларын да сол дәуірден, Орхон-Енисей жазбаларынан іздестіруді заңды деп білеміз. Себебі, қандай да бір энциклопедия өзі жарық көрген кезеңнің ғылым жетістігін көрсетеді. Ал, “Орхон-Енисей” ескерткіштері сол көне заманның жетістігі. Ата-бабаларымыздың өз дәуірінің бет-бейнесін тасқа қашап жазуының өзі – мәңгі өлмес анықтама ескерткіш. Халқымыздың ауыз әдебиет шығармаларында, жыраулар поэзиясында төл анықтамаларымызға негіз болар дәйек, деректер өте мол. Қашан да сөз қасиетін жете түсінген, сөзге тоқтаған туған халқымыз сөз құдіреті арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жеткен асыл дүниелер қалдырды. Орта ғасырлық әл-Фараби, Махмұт-Қашқари, Жүсіп Баласағұни сияқты көптеген ойшыл-ғұламаларымыз өмір сүрген тұста нағыз энциклопедиялық шығармалар дүниеге келді.

Энциклопедиялық сипаттағы еңбектерді алғашында жеке адамдар – өз заманындағы сан-саналы ғылым мен білімнің білгірлері жасаса, әлемдік тәжірибелерде күрделі энциклопедиялық басылымдар, әсіресе, ғылымның барлық саласын түгел қамтитын әмбебап энциклопедиялар ұжымдық күш-жігер жұмсау нәтижесінде дүниеге келеді. Өйткені қазіргі ғылым мен білім ауқымының кеңдігі сондай оның бәрін бір адам терең білу мүмкін емес. Бірақ кейбір салалық энциклопедияларды жеке адамдар – белгілі ғалымдар шығаратын дәстүр әлі де кездеседі.

Энциклопедия – таным құралы. Өскелең ұрпаққа, әр саланың мамандарына қажетті ұғымдар мен деректерді жүйелеп беріп, ғылымның алға дамуына негіз қалайды, қозғау салады. Қай елде болсын энциклопедиялық басылымдардың жарық көруіне мемлекеттік деңгейде көңіл бөлініп, қамқорлық көрсетілетіні сондықтан.

Қазақстанда елдің елдігін көрсететін, барша ғылым-білімге қорытынды жасайтын “кітаптардың кітабы” – энциклопедиялық басылымдар даярлау ісі белгілі тарихи себеп-

терге байланысты кештеу қолға алынды. Он екі томдық “Қазақ совет энциклопедиясы” 1972-1978 жылдар аралығында дүниеге келді.

Энциклопедиялық әдебиет тарихы жалпы кітап шығару, ғылыми әдебиет, ғылымның өз тарихымен ғана емес, сондай-ақ қоғамның әлеуметтік-экономикалық және саяси тарихымен тығыз байланысты. Сондықтан оның аса зор танымдық маңызы бар.

Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының академигі М.Қ. Қозыбаев өз еңбектерінде /1/ Қазақстан тарихнамасында тұңғыш рет энциклопедиялардың методологиялық, деректемелік негізін жан-жақты талқыланған болатын.

Қай елде болмасын энциклопедия шығару ісі әлемдік тәжірибелерге сүйенеді. Қазақ анықтамалық-энциклопедиялық басылымдарына орыс анықтамалық басылымдарының ізсалар қызмет атқарды. Халқымыздың бұрынғы тарихы Ресейдегі 1917 жылғы Қазан төңкерісіне дейінгі орыс энциклопедияларында, ал төңкерістен кейінгі тарихы, мәдениеті, қол жеткен табыстары кешегі кеңес энциклопедияларында кеңінен баяндалды.

Қ.Әбілхановтың “Тұңғыш қазақ совет энциклопедиясы” /2/ ғылыми-зерттеу еңбегі Кеңес дәуірінде жазылғанымен тұңғыш төл энциклопедиямыздың жасалу әдістері мен осы бағыттағы нақты жұмысты баяндап талдайтын елеулі еңбек. Ресейдегі 1917 жылғы Қазан төңкерісіне дейінгі орыс энциклопедияларын Қазақстан тарихшыларының арасында алғаш рет зерттеу нысанына айналдырып, соның негізінде “Орыс энциклопедияларындағы қазақ шежіресі” /3/ атты монографиялық еңбек жазған белгілі ғалым Мұхтар Құл-Мұхаммед есімін ерекше атауға болады. Аталған еңбек бүгінгі көзқарастар тұрғысынан жазылып, тарих ғылымының соңғы жетістіктері тұрғысынан сараланған.

“Жиырмамыншы ғасырдың соңы қазақ халқына зор табыс, жақсылық, жаңалықтарымен қоса ауыр сын да ала келді. Жақсылықтың ең бастысы – ата-бабаларымыз армандап өткен дербес мемлекет болу мәртебесіне қол жеткіздік. Алайда, дүниетанымымыз бен санамызға сіңіп қалған бодандық зардабынан тез арада арылу, оқ бойы озып кеткен

өркениет көшін қуып жету оңай болмауда. Қоғам құрылымын жаңартып, демократиялық үрдістерге көшу немесе шаруашылық жүйеміз бен экономикалық қарым-қатынастарымызды әлемдік нарық үлгісіне бейімдеу де жеңіл-желпі міндет емес екен. Ең қиыны санамызға берік орныққан жалған ұғымдар мен сенімдерден арылу” /1:3/. Бұндай кемшіліктерден арылуға 90-шы жылдардың басынан бері қарай жарық көрген жаңа заман анықтамалық басылымдарының пайдасы мол.

Жиырмамыншы ғасырдың соңғы онжылдығы – Қазақстан тарихындағы аса маңызды бетбұрыс, ірі өзгерістер кезеңі. 90-шы жылдардың басындағы бетбұрыс – Қазақстан тарихының мәдени-әлеуметтік өміріндегі қайта түлеуі, жаңаруы ұзақ уақыт бойы тоталитарлық басқару жүйесінің езгісінде болып, халықтың өткенін білуі күңгірттеніп, ұрпағы мәңгірттеніп, өз елінің дәстүр-салтынан, тілі мен дінінен қол үзе бастаған кезде қолға алынды. Осындай бетбұрыстың нәтижесінде жұртшылықтың өз халқының тарихына деген ынтасы мен ықыласы жаппай бой көтерді. Тарихтың көптеген мәселелері қайта қарастырылып, жаңа бағаға ие болды. Бұл күндері егемен ел атанып, ата-бабаларымыздың ертеден бергі арман-тілегі іске асып, қалыптасқан елдік дәстүрі, қабылданған ата заңы бар, дербес, тәуелсіз ұлттық мемлекет құрған қазақ халқына ежелден мекен-тұрақ, құтты қоныс – Ұлы дала. Ұлы даланы айдынды асқар теңіз ретінде көз алдымызға елестететін болсақ, теңіздің қайнар бастауы, оның деңгей дәрежесінің негізі осы даланы жайлаған түркі тектес халықтар, оның ішінде ең іргелісі – қазақ халқы екенін ұмытпауымыз керек, яғни ...“Қазақстанның тәуелсіздік тарихы аппақ парақ бетіне күні кеше түсе қалған жоқ. Оның көне дәстүрлері бар. Бүгінгі күнді түсініп – түйсіну үшін де кешегі кезеңге көз жіберуіміз керек...” /4: 4/

Талқылау мен нәтижелер

Көне заманның ғұламалары “кітаптардың кітабы” деп бағалаған энциклопедиялық басылымдар әрдайым ғылыми жұртшылық пен

қалың оқырман тарапынан жоғары бағаға ие болып отырған.

Скиф дәуіріне бет бұрсақ, тұлға ретінде Анахарсис туралы, қазақ тарихына қатысы болғандықтан 21 кітаптан тұратын Авеста жайлы деректердің маңызы зор.

Анахарсис (б.з.д. 6-7 ғ.) – тарихта “Скиф Анахарсис” деген атпен белгілі сақ ғұламасы. Анахарсис – патша тұқымынан шыққан ханзада, анасы – эллиндік. Анахарсис Эллинде сол кездегі белгілі білім мен өнердің барлық саласын меңгерген. Анахарсис жөнінде Геродоттың “Тарих” еңбегінде айтылған. Платон “Мемлекет” деген еңбегінде Анахарсисі Гомер, Фалеспен қатар қойса, “Протагор” деген туындысында әлемдегі “жеті ғұламаның” бірі деп таныған. Анахарсис Афинада әйгілі кеменгер Солонмен жақын дос болған. Анахарсис есімі Аристотельдің “Анапитикасының” 2-кітабында, “Никомах этикасында” аталады. Секет Эмпирик Анахарсис дүниетанымына талдау жасай келе, оны скептик деп көрсетеді. Анахарсис туралы мол мағлұмат Лукианда да беріледі. Анахарсисің көркем бейнесін Плутарх жасаған, оның “Жеті ғұлама сауығы” аталатын еңбегінде Фалес, Солон, Периандр, Питтак, Биант, Хилон, Клеобуддармен қатар Анахарсис те аталады.

Диоген Лаэртский “Атақты философтардың өмірлері, ілімдері, нақыл сөздері” аталатын кітабында Анахарсис айтты деген афоризмдер келтіріледі. Оның дерегі бойынша, кемнің зәкірін, шығырлы дөңгелекті Анахарсис ойлап тапқан. Анахарсисан қалған: “Басқа пәле тілден”, “Татымсыз мың достан адал бір дос артық”, “Базар – адамдардың бірін-бірі арбап, ұрлап-жырлауы үшін әдейі жасалған орын”, “Элладалықтар қызық осы: мұнда сөзді ақылдылар айтады да, ал мәселені ақымақтар шешеді” деген т.б. даналық сөздер бүгінге жетіп отыр... Анахарсисің жазған 800 жолдай өлеңінің біразы “Латын антологиясы” атты неміс тілінде жарық көрген жинақта жарияланған /1:359/.

Авеста – ежелгі Орталық Азияда, Иранда, Азербайжан Ауғанстан жерінде таралған Заратуштра ілімінің қасиетті жазбалар жинағы көне тілде б.з.б. 3-ғасырда хатқа түсірілген.

Сасани әулеті заманында (3-7 ғ.) Авеста 21 кітаптан құралған. Біздің заманымызға соның төрттен бірі ғана жетіп отыр. Олар екі нұсқадан тұрады. 1-нұсқасы әртүрлі кітаптардағы мінәжаттар. 2-нұсқасы дінге, құқыққа, табиғатқа, дүние жаратылысына байланысты әуендерден, дұғалардан, ән ұрандардан тұрады. Ғасырлар озған сайын Авестаға өзгерістер, толықтырулар енгізіліп отырған. Бұл Шығыс халықтарының көпшілігінің тарихына, мәдениетіне, дініне, ауыз әдебиетіне қатысы бар ортақ жәдігерлік. Еуропа ғалымдары кітаптың Орталық Азия жерінде туғанын айтады. Авестаны зерттеген ағылшын ғалымы Мэри Боис: заратуштрашылықтың негізін қалаған Заратуштра – көшпелі Азия даласын, ұлы Еділдің шығыс жағын мекендеген тайпалардан шыққан деген қорытындыға келген. В.В. Бартольд, А.О. Маковольский, А.Н. Бернштам, Ә.Марғұлан Авестаны жасауға сақ, скиф, ғұн, қаңлы тайпалары қатысқандығын айтады.

Авеста – Заратуштра (грек. – Зораистра) пайғамбардың рухани ілімі мен құдайға құлшылық ету уағыздары. Мазмұны 2 мың жыл ішінде (б.з.б. 3-1-мыңжылдықтар арасы) қалыптасып, атадан балаға ауызша мұра болып, жетіліп толыға түскен. Сол дәуірдің болмысын қаз-қалпында көрсететін материалдардан тұрады. Орталық Азия, Иран, Азербайжан халықтарының ежелгі дәуірдегі қоғамдық-экономикалық өмірі, діни сенім-нанымдары, әлем жайлы көзқарастары, әдет-ғұрыптары, мәдени шаралары туралы мол мағлұмат беріледі. Авестаның көп бөлігі жоғалған, ұмытылған. Ғалымдардың болжамынша, 1/7 бөлігі ғана біздің б.з.-дың 3-ғасырында Аршак әулеті (заманында) дәуірінде жинақталып, кітап етілген...

Авестаның барлық діндерге, бүкіл дүние-ежүзілік өркениетке үлкен әсері болды. Мысалы, қазақ халқы жыл басын наурыздан бастайтыны осының бір көрінісі. Көне Ресейде де 14-ғасырға дейін осылай болған.

Авеста – әлем заңдылықтарын толық қамтитын ілім. Авеста ілімі бүкіл мұсылман әлеміне тарады. Оның ислам мәдениетіне, әсіресе, сопылық ағымға тигізген әсері зор болды.

Авеста сарынының кейбір арналары көне түркі эпостарымен үндесіп отырады. Мұндай ұқсастықтарды Оғызнамадан, Қорқыт Ата кітабынан кездестіруге болады. Қасиетті кітаптағы кейбір сарындар ежелгі қазақ әдебиетінде де көрінісін тапқан. Әдебиетші ғалымдар Авестадағы сарындардың Қорқыт Ата, Хұтыб Хорезми, Ахмед Иүгінеки, Асан Қайғы, Бұқар, Базар жырауларға келіп ұласатындығын дәлелдеді/1:55/.

“Осыдан бір жарым мың жылдай бұрын біздің ата-бабаларымыз өздерінің тұңғыш мемлекетін – Түрік қағандығын құрды. Еуразиядағы көптеген мемлекеттер, олардың ішінде біздің еліміз де сол қағандықтың бүгінге келіп жеткен сілемі болып табылады. Ұлан-ғайыр аймақта арлы-берлі жөңкіліп күн кешкен Азия көшпенділері тұтас құрлықтардың этностық және мемлекеттік келбетін талай өзгеріске түсірді. Түркілердің көшпенді және жартылай көшпенді тайпалары бүгінгі көптеген халықтардың қалыптасуына негіз жасап берді. Олар ұлан-ғайыр аймаққа орналасты. Бір шеті сонау Саха елінен бастап, екінші шеті Жерорта теңізіне дейінгі аралықтағы 10 мың шақырым жерді жайлап жатты...” /4: 5/.

Осы кездегі түркі дәуірінің қоғамдық, әдеби, мәдени өмірін жыр еткен, құлпытастарға қашап жазылған ғажайып дастандар – “Күлтегін”, “Білге Қаған”, “Тоныкөк” жырлары өшпес мұра болып бізге жетті.

Түркі қағанатына қатысты осы еңбектерде келтірілген деректерде түріктердің тарихы, әлеуметтік-экономикалық жағдайы, халықаралық қатынастары, идеологиясы, ішкі және сыртқы саясаты барынша жан-жақты қамтылғанына көз жеткіземіз.

Бұдан бірнеше ғасырлар бұрын үлкен құлпытастарға қашап жазылған осы әдеби ескерткіштер идеялық мазмұны жағынан да, көркемдік шеберлік тұрғысынан да күні бүгінге дейін өз маңызын жойған жоқ.

Тұтас бір дәуірдің, бір кезеңнің тыныс-тіршілігін, кескін-келбетін бүгінге толық жеткізе алғанымен де бұл тарихи ескерткіштер алғашқы әмбебап энциклопедиялық нұсқалар болып табылады.

Арғы-ата бабаларымыз өз дәуірінің бет-бейнесін тасқа қашап қалдырса, орта ғасырлық ойшылдарымыздың да алапат соғыс өртінен, ала құйын замандардан аман өткен, бізге жеткен тарихи-әдеби мұралары – “Оғызнама” дастаны мен “Қорқыт ата кітабы”, Әбу Насыр әл-Фарабидің ғылымның сан-саласына арнаған еңбектері, X-XII ғасырлардағы әдебиет нұсқаларынан Жүсіп Баласағұнның “Құтты білігі” дастаны, Махмұт Қашқаридың “Түркі тілдерінің сөздігі” (“Диуани лұғат ат-түрк”), Қожа Ахмет Йассауидің “Даналық кітабы” (“Диуани хикмет”) атты өлеңдер жинағы, Ахмет Иүгінекидің “Ақиқат сыйы” (“Хибатул-хақайық”) дидактикалық сарындағы жыр-жинағы, Сүлеймен Бақырғанидың “Бақырғани кітабы”, “Хақім ата”, “Жұбан ана”, “Әулие Мария” атты өлеңдер жинағы, XIII-XIV ғасырлардағы Алтын орда дәуіріндегі әдебиеттің көркем үлгілерінен саналатын “Қыпшақ тілінің сөздігі” (“Кодекс куманикус”), Хорезмидің “Махаббатнама” дастаны, Рабғузидің “Рабғузиди қиссалары” (“Қисса-сул-Әнбия”) жинағы, Дүрбектің “Жүсіп-Зылиха” дастаны, Сәйфи Сарайидің “Түрікше Гүлстан” (“Гүлстан – бит – түрк”), “Жәдігернама” дастандары Захриддин Мұхаммед Бабырдың “Бабырнама” шығармасы, Құтыптың “Хұсрау – Шырын” дастаны, қазақтың тұңғыш тарихшысы Хайдар Дулатидің “Тарихи Рашиди”, Қадырғали Жалаиридін “Жамиғат Тауарих” сияқты т.б. шығармалары бар.

Әр дәуірдің өзіне сай ғылым-білімі, мәдениеті болады. Түркі халықтарының арасынан шыққан ағартушы ғалымдар, ойшыл ақындар араб-парсылармен қатар Шығыс мәдениетінің өркендеуіне өз үлестерін қосты.

Ұлы даланың ұлы перзенттері қалдырған ұлы шығармалардың қай-қайсысы да замана жүгін арқалап, дәуір үнін жеткізеді.

Түп тамыры Орхон жазбаларынан бастау алатын қазақ анықтамалықтары да замана көшінен қалмай, өз дәуірі, талап тілектері дәрежесінде жаңарып, үздіксіз дамып отырған.

“Беймәлімі көп көне ғасырлар қойнауына үңілмей-ақ бергі, тарихқа танымал Түркі қағанаты заманынан түйдегімен жеткен тари-

хи-мәдени жәдігерлердің үлкен шоғырының өзі-ақ әлем алдындағы түрік өркениетін айғақтар төлқұжаты іспеттес. Жүсіп Баласағұнның “Құтты білігі”, Махмұт Қашқаридың “Түрік сөздігі”, Қожа Ахмет Йассауидің “Даналық кітабы”, Ахмет Иүгінекидің “Ақиқат сыйы” секілді ұлы шығармалары, әлемнің екінші ұстазы атанған Әбу Насыр әл-Фарабидің бұған дейінгі біршама игерген ғажайып мұралары тұғырлы тарихтың, ұлы мәдениеттің, мол біліктің мәңгілік мәуесіндей” /5:3/.

Орта ғасырлардан қалған түркі ескерткіштері қазіргі қазақ, өзбек, қырғыз, ноғай, түркмен т.б. туыстас халықтардың бәріне ортақ әдеби мұра, осылардың бәрінің де әдебиетінің басы болып есептеледі десек, осы кезеңдерде жазылған энциклопедиялық шығармалардың қазақ халқына да тиесілі екендігі ешқандай дау тудырмаса керек.

Халқымыздың әдебиеті мен мәдениетінің тамыры тым тереңнен бастау алатындығына жоғарыда келтірілген деректер арқылы тағы да көз жеткіземіз. Тарихи деректерді саралай келе энциклопедиялық еңбектердің алғашқы белгілері мен нұсқалары да осы ежелгі дәуір ескерткіштерінен тамыр тартатындығын айтқымыз келеді.

Қазақ анықтамалық басылымдарына бастау болар мөлдір бұлақтардың бірі – қазақ халқының бай ауыз әдебиеті екендігі. Сан-салалы қазақ фольклорының қай түрінде болмасын анықтамалық-энциклопедиялық еңбектерге негіз болатын атау-ұғымдар кездеспейтіндері кемде-кем.

Халқымыз сан мыңдаған жылдар бойы көшпенді, немесе жартылай көшпенді өмір салтын ұстанды. Көшпенді халықта, жазба әдебиетінен гөрі ауыз әдебиеті жақсы дамығаны белгілі. Біз халқымызды қашаннан ақын халық дейміз. Ол рас. Халқымыздың тұрмыс салтына байланысты жырлар, ертегі-аңыздар, батырлар жыры, ғашықтар жыры, ақын-жыраулар поэзиясы атадан балаға, ғасырдан-ғасырға ауызша жетті. Әр ұрпақ елі мен жерінің тарихын, хандары мен билерінің, батырлары мен шешендерінің есімдерін осы жырлар арқылы бойына сіңіріп отырды. Таңды таңға жалғап жыр толғайтын атақты жыраулары-

мыздың энциклопедиялық білімі болды. Өйткені олар өткенді де, өз заманын да жеріне жеткізе жырлады, болашақ жайлы толғана ой айтты.

Қазақ анықтамалық басылымдарының көшбасында тұруға тиісті “Айқап” (1995), “Дала уалаяты” (1992), “Қазақ” (1998) сияқты энциклопедиялық басылымдар бар.

“Дала уалаятының газеті” (1888-1902) әдебиет пен өнерге, аңыз бен жырға, тарихи шежірелерге байланысты орасан көп материалдар жариялады.

“Айқап” журналы (1911-1915) қазақ елінің экономикасы мен саяси жағдайы, тарихы, мәдениеті мен оқу-ағарту ісі, тілі мен әдебиеті жайлы келелі сөз қозғаған, шығармаларының денін ғылыми әрі көркем туынды түрінде жариялады.

“Қазақ” газеті – ХХ ғасырдың басындағы қазақ қоғамының шынайы шежіресі, дәлірек айтқанда, 1913-1918 жылдар аралығындағы халқымыз бастан кешкен күрделі кезеңнің айнасы.

Белгілі бір халықтың ана тілінде энциклопедия шығару сол ұлттың даму дәрежесі қарыштап алға басқан шақта, оның экономикасы мен мәдениеті барынша кемелденіп, көркейген тұста, материалдық және рухани игіліктер өндірісінің жоғары сатысында ғана жүзеге асырылады.

Ұлттық энциклопедия сол ұлттың қоғамдық және рухани даму дәрежесінің биіктеген шағында ғана жасалып отырған. Қазақ елінің саяси-экономикалық және мәдени өркендеу деңгейі 60-шы жылдардың аяғында тұңғыш қазақ энциклопедиясының жарық көруіне біршама қолайлы жағдай тудырған еді.

1967 жылы қыркүйекте Қазақстан Компартиясының Орталық Комитеті мен ССР Министрлер Советі “Қазақ совет энциклопедиясын” (ҚСЭ) /6/ шығару туралы арнаулы қаулы қабылдады.

Тарихтағы тұңғыш Қазақ совет энциклопедиясының жасалуы – халқымыздың мәдени жағынан өлшеусіз өскендігінің айқын айғағы. Қай халықта болсын энциклопедия дамудың белгілі бір жоғары сатысында жасалатыны мәлім. XVIII ғасырда Еуропада, XIX ғасыр-

дың аяғы мен ХХ ғасырдың басында Ресейде осылай болды. Жиырмамыншы жылдардағы алғашқы кеңес энциклопедиялары осылай шыға бастады.

Қазақстан үкіметінің “Қазақ совет энциклопедиясын шығару туралы” қаулысында осынау үлкен де күрделі басылым алдына: көне заманнан бүгінге дейін қазақ халқының өткен тарихи жолын бейнелеу, Қазақстан Республикасының экономика, ғылым мен мәдениет саласындағы жетістіктерін, оның басқа халықтармен байланысын (достық, туысқандық ынтымағын) көрсету, дүниежүзілік өркениетке қатысы бар аса маңызды ұғымдарды жете баяндау, сөйтіп, еңбекшілердің қалың көпшілігіне арналған жүйелі анықтамалық құрал жасап беру міндетін қойған болатын.

Қазақтың тұңғыш әмбебап көп томдық энциклопедиясын әзірлеп басып шығару үшін Қазақстан ғылым академиясының жанынан 1968 жылы 1 қаңтарда Қазақ совет энциклопедиясының бас редакциясы құрылды, оған ғылыми-зерттеу мекемесінің дәрежесі беріліп, тікелей Қазақстан ғылым академиясының төралқасына бағындырылды. Бұл маңызды құжат Қазақстанда энциклопедиялық кітап шығарудың негізін салып берді.

Қазақ анықтамалық-энциклопедиялық басылымдарының даму жолдарын төмендегідей кезеңдерге бөлуге болады:

Бірінші кезең – 1917 жылғы Қазан төңкерісіне дейінгі кезең.

Екінші кезең – төңкерістен кейінгі (1920 жылдардан бастап) кезеңнен бастап 70-ші жылдардық басына дейінгі кезең. Бұл кезеңде негізінен салалық, терминологиялық т.б сөздіктер жаппай шығарылды.

Үшінші кезең – 1972-1990 жылдар аралығы. Бұл кезеңде Қазақстанда алғаш рет әлемдік үлгідегі әмбебап және салалық энциклопедиялар жарық көре бастаған, энциклопедиялық әдебиет шығаруда дамудың жаңа жолына түскен негізгі кезең.

Төртінші кезең – 1990 жылдардың басынан қазіргі күндерге дейінгі аралық. Ел тәуелсіздігіне негізделген бұл – жаңа кезеңде шығарылып жатқан энциклопедиялық басылымдар заман талаптары, ұлт мүддесі тұрғысынан қарастырылуда.

Қорытынды

Рухани бостандыққа қол жеткізгелі бері бұрын жабық қалып келген тақырыптарды еркін талқылай бастағанымыз белгілі. Қазақ ғалымдары мен публицистері еліміздің тарихы туралы талай-талай тағылымды ойға толы еңбектер, мақалалар, хабарлар даярлап үлгерді. Олардың арасында бүгінгі ұрпақтың тарихи зердесін оятуға, ұлттық сана сезімін ұштауға септігін тигізетін дүниелер қыруар/7:43/. Осындай жемісті ізденістер қазақ халқының тарихы көз жетпес көнеден басталатынын, оның әлемдік өркениетке қосып отырған үлесі де тым әріде екенін дәйектейді.

“Қазақ халқы – тамырын жеті қабат жер астына жіберген алып бәйтеректей өзегін ғасырлар тереңіне тартып, осынау қасиетті ұлы даласынан табан аудармай, дауылдармен алысып, тағдырымен қарысып, өсіп-өркендеп келе жатқан байырғы халық. Оның тарихы, кейбіреулер айтып жүргендей, кешегі Қазақ хандығы шаңырақ көтерген XV ғасырдан басталмайды. Хандықтың құрылуы бір басқа, халықтың қалыптасуы бір басқа. Бүгінгі қазақ халқы – сонау есте жоқ ескі замандарда-ақ тұлпарларының тұяғымен дүниені дүр сілкіндірген көне сақтардың, ежелгі ғұндардың байырғы түркілердің ұрпағы, үлкен үйдің қара шаңырағын, атажұртты сақтап қалған халық. Бұл – ескіден қалған көне жәдігерлер, сақ заманының куәгері “Алтын киімді адамның” алтын тостағанындағы және Түрік қағанатының тарихын танытқан “Орхон-Енисей” мен “Талас жазбалары” дәлелдеген шындық.

Біз өз халқымыздың әлемдік өркениетке хал-қадрінше үлес қосқанын орынды мақтан етуге құқылымыз. Әл-Фараби, Қорқыт ата, Жүсіп Баласағұни, Қожа Ахмет Иасауи, Мұхаммед Хайдар Дулати, Қадырғали Жалайыри секілді Шығыстың даналары осы даланың перзенттері” /7:46/.

Тақырып орайымен қазақ анықтамалық басылымдарының түп негізін “Орхон-Енисей” жазба ескерткіштерінен іздестіруді жөн санадық.

Бұл жәдігерлер жазба әдебиетімізге түп негіз болады десек, оларды қазақ анықтамалық

басылымдарының бастауы – алғашқы жазба анықтамалықтары ретінде бағалауға тиіспіз. Себебі, ол ескерткіштерден халқымыздың сол дәуірдегі саяси-әлеуметтік, қоғамдық өмірінен толық мағлұмат аламыз. Орхон-Енисей ескерткіштерінің тасқа қашалып жазылуының өзі ата-бабаларымыздың өз дәуірін, тарихын ұрпақтан-ұрпаққа жеткізер мәңгі өлмес анықтама ескерткіш болсын деген ниеттен туған.

Одан кейінгі кезеңде – орта ғасырларда ұлы ойшыл бабаларымыз шын мәніндегі энциклопедиялық шығармалар жазып қалдырды. Әбу Насыр әл-Фарабидің “Ғылымды классификациялау және анықтау туралы кітабы”, Жүсіп Баласағұның “Құтты білігі”, Махмұт Қашқаридің “Түрік сөздігі” т.б. шығармалар осының нақты дәлелі.

“Әл-Фараби, Жүсіп Баласағұни, Мақмұт Қашқари сынды білімі дария, өз заманындағы ілім-білімді жете игеріп, ілгері апарған ұлы тұлғалар адамзат өркениетінің жарық жұлдыздары. Олардың қоғамдық-әлеуметтік ойлары, ғылыми зерттеулері мен тұжырымдары түрік тектес елдерді танымның таусылмайтын тұнық көздеріне бастайтын күретамыр арналар”/5:28/.

Ата-бабаларымыз жыр дастандарда халқымыздың даму тарихындағы түрлі кезеңдер оқиғаларын, қазақ даласындағы болмыс тіршілікті, мекендеген жерін, төрт түлік малын, ұстаған мүлік-затын, ішкен ас, киген киімін, тау-тасы, өзен-көлін жан-жақты ескеріп айтып кеткен. Бүгіннен ертеңін көбірек ойлаған дана да дара халқымыз өз дарыны, таланты арқасында ғасырлар бейнесін сөз құдіреті арқылы саналарда жаңғыртып, бүгінгі күндерге жеткізді. Бұны халық санасында, жадында жатталған анықтамалықтар деуге болды. Ал, осы таза ұлттық шығармаларда айтылған халық болмысына тән жайлардың барлығын шын мәніндегі ұлттық энциклопедияға енгізу, қазіргі энциклопедияшыларымыздың маңдайына жазылыпты.

Соңғы онжылдықтардағы ірі өзгерістерге байланысты энциклопедия шығару ісінде де түбегейлі өзгерістер болды. “Қазақ энциклопедиясың “ Бас редакциясынан, “Атамұра”

баспасынан т.б. көптеген өзге де баспалардан осы уақыт аралығында шығарылған анықтамалық-энциклопедиялық басылымдарда кеңес дәуіріндегі қазақ энциклопедияларында кеткен “ақтаңдақтардың”, олқылықтардың орнын толтырғандай игі істер жасалды.

“Қазақ тілі мен әдебиетінің, өнерінің сан ғасырлық өткені бар ұлт. Қара тасты жарып шыққан таудың кәусар бұлағы қандай мөлдір болса, қазақтың тілі мен ділі де сондай таза.

Мәселе оны тек көздің қарашығындай сақтай білуде. Сақтап қана қоймай, қасиет тұта қастерлей де білу керек. Елдің ереңіне кепілдік болар жас буынның бойына сіңіріп, ойына руханилықтың дәнін дер кезінде егу парыз” /8: 3/.

Осындай ізгі мұраттарға жету жолында, әрі жастарға жан-жақты білім беруде қазақ энциклопедияларының маңызы айрықша. Өйткені энциклопедия – “кітаптардың кітабы”.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Қозыбаев М.К. Некоторые методологические проблемы создания энциклопедии в союзных республиках// Методологические материалы по подготовке к изданию советских энциклопедии.- М., выпуск XXIII.
2. Әбілханов Қ.С. Тұңғыш қазақ совет энциклопедиясы. –Алматы: Қазақстан, 1978.–152 б.
3. Құл-Мұхаммед Мұхтар. Орыс энциклопедияларындағы қазақ шежіресі. – Алматы: Атамұра, 1994.–224 б.
4. Назарбаев Н. Ә. Тарих тағылымдары және қазіргі заман – Уроки истории и современность.: Қазақстан Республикасының тәуелсіздігінің бес жылдығына арналған баяндама. –Алматы: Қазақстан, 1997. –128 б.
5. Махмұт Қашқари. Түрік сөздігі: (Диуани лұғат-ат түрік) 3 томдық шығармалар жинағы /Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А.Қ. Егеубай.т.1. – Алматы: Хант, 1997.–590 б.
6. Қаратаев М. Сан-салалы білім қайнары// Қазақ совет энциклопедиясы. 12 томдық/Бас ред. М. Қаратаев. –Алматы: Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы, 1972-1978.
7. Қалың елім, қазағым /Құраст. Қ. Әлімқұлов, С. Балғабаев, М.Қасымбеков, Қ.Найманбаев.–Алматы:Өнер, 1998. -305 б.
8. Әлемде талай қызық бар. Ғажайып құбылыстар энциклопедиясы (Энциклопедия чудес)/Ред. Р. Нұрғалиев. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы, 1986.–462 б.

Г. Узбекова, Г. Майкотова, А. Алим, А. Жуматай, А. Жолдасбай
Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Особенности казахских справочно-энциклопедических изданий

Аннотация. Беспрецедентные политико-социальные изменения в жизни общества по-новому оценивают многообразные проблемы общественных наук, требуют изучения с точки зрения нового исторического познания на основе фактических данных, исторических материалов. Но создание нового - это не отрицание прошлого. Шагать в будущее, осознавая свое прошлое и извлекая уроки из истории – это является одним из актуальных вопросов сегодняшнего дня.

Цель статьи - исследование становления и пути исторического развития казахских справочно-энциклопедических изданий, определение их места в истории страны, в том числе в истории книги.

К научной и практической ценности исследовательской работы можно отнести значение казахских справочников как средств познания, воспитания, дифференциации содержания энциклопедических изданий в связи с общественно-политическими изменениями на каждом этапе, указание путей их развития.

При изучении темы статьи использовались методы исторического, филологического, статистического, типологического, теоретического анализа, описания, сравнения, оценки, научной формулировки.

Главный результат научной статьи - хронологическая периодизация казахского справочного издания с указанием путей его развития.

Ценность статьи заключается в определении журналистского аспекта энциклопедического дела, значимости и особенностей энциклопедических статей и др.

Статья предназначена для исследователей истории казахской печати и справочно-энциклопедической литературы, студентов факультета журналистики и других читателей.

Ключевые слова: справочные издания, энциклопедия, общество, независимость, история, тюркские народы, литература, культура, наука, исследователь.

G. Uzbekova, G. Maikotova, A. Alim, A. Zhumatay, A. Zholdasbay

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Fundamentals of Kazakh reference and encyclopedic publications

Abstract. Unprecedented political and social changes in society require a new assessment of various problems of Social Sciences, studying them from the point of view of a new historical knowledge based on real data and historical materials. But creating a new one is not denying the past. One of the most pressing problems of our time is to learn about the past, learn from history, and step into the future.

The purpose of the article is to study the formation and path of the historical development of the Kazakh reference and encyclopedic publication, to determine its place in the history of the country, including in the history of the book.

The scientific and practical value of the research work can be attributed to the importance of Kazakh reference books as a means of cognition, education, differentiation of the content of encyclopedic publications in connection with socio-political changes at each stage, indicating the ways of development.

There were used methods of historical, philological, statistical, typological, theoretical analysis, description, comparison, evaluation, scientific formulation when studying the topic of the article.

The main result of the scientific article is the chronological periodization of the Kazakh reference edition with an indication of the ways of its development.

The value of the article lies in determining the journalistic aspect of the encyclopedic case and its own significance and features of encyclopedic articles, etc.

The article is intended for researchers of the history of the Kazakh press and reference and encyclopedic literature, students of the Faculty of journalism, and other readers.

Keywords: reference publications, encyclopedia, society, independence, history, Turkic peoples, literature, culture, science, researcher.

References

1. Kozybaev M. K. some methodological problems of creating encyclopedias in the Union republics// methodological materials on preparation for the development of Soviet encyclopedias.- M., issue XXIII.
2. Abilkhonov K. S. The first Kazakh Soviet encyclopedia. Almaty: Kazakhstan, 1978. -152 P.
3. Kul-Muhammad Mukhtar. Kazakh Chronicle in Russian encyclopedias. - Almaty: Atamura publ., 1994.- 224 P.
4. Nazarbayev N. A. history and modernity-history and modernity.: Report dedicated to the fifth anniversary of independence of the Republic of Kazakhstan. Almaty: Kazakhstan, 1997. -128 P.
5. Mahmut Kashgari. Turkish dictionary: (Diuanı lugat-at Turk) 3-volume collection of works /translated into Kazakh, preface and scientific commentary by A. K. Egeubai.Vol.1. - Almaty: Hunt, 1997. -590 P.

6. Karataev M. source of San-salaly knowledge // Kazakh Soviet encyclopedia. 12 volumes / Chief Ed. "No," I Said. - Almaty: main editorial office of the Kazakh encyclopedia, 1972-1978.

7. Zhakup Elim, kazakym / comp. "I Don't Know," He Said. Almaty: Art, 1998. -305 P.

8. There are many interesting things in the world. Encyclopedia of miraculous phenomena (Encyclopedia of miracles) / Ed. "No," I Said. - Almaty: main editorial office of the Kazakh encyclopedia, 1986. -462 P.

Авторлар туралы мәліметтер

Г. Өзбекова – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Журналистика факультеті, «Баспасөз және электронды БАҚ» кафедрасының доценті, ф.ғ.к., әл-Фараби, 71, Алматы, Қазақстан.

Г. Майкотова – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Журналистика факультеті, «Баспасөз және электронды БАҚ» кафедрасының доценті, ф.ғ.к., әл-Фараби, 71, Алматы, Қазақстан.

Ә. Әлім – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Журналистика факультеті, «Баспасөз және электронды БАҚ» кафедрасының оқытушысы, әл-Фараби, 71, Алматы, Қазақстан.

А. Жұматай – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Журналистика факультеті, 7М03210-Ғылыми журналистика және коммуникация, Магистратура 2-курс, Алматы, Қазақстан.

А. Жолдасбай – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Журналистика факультеті, 7М03201-Дата журналистика, Магистратура 1-курс, Алматы, Қазақстан.

G. Uzbekova – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department "Print and electronic media", Faculty of Journalism, Al-Farabi Kazakh National University, 71 Al-Farabi str., Almaty, Kazakhstan.

G. Maikotova – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department "Print and electronic media", Faculty of Journalism, Al-Farabi Kazakh National University, 71 Al-Farabi str., Almaty, Kazakhstan.

A. Alim – Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer of the Department "Print and electronic media", Faculty of Journalism, Al-Farabi Kazakh National University, 71 Al-Farabi str., Almaty, Kazakhstan.

A. Zhumatay – The 2nd year master's degree student in Scientific Journalism and Communication, Faculty of Journalism, Al-Farabi Kazakh National University, 71 Al-Farabi str., Almaty, Kazakhstan.

A. Zholdasbay – The 2nd year master's degree student in Data journalism, Faculty of Journalism, Al-Farabi Kazakh National University, 71 Al-Farabi str., Almaty, Kazakhstan.